اقرار علی یف، "پادشاهی ماد"، ترجمه از زبان روسی: کامبیز میربهاء، انتشارات ققنوس، تهران ٢٠١٠، ٦٩٩ صفحه، فارسی، ئای ئێس بی ئێن (شابەک): ٣-٧٩٩-٣١١-٩٦٤-٩٧٨

"پادشاهی ماد"

کتێبێکی سەرنج ڕاکێش لە سەر مێژووی ماد

کتێبی بایەخداری "ئا. م. دیاکونۆف" ی ڕووس لەمەڕ مێژووی ماد لە ساڵی 1957 دا لە مۆسکۆ بڵاو کرایەوە، "کەریم کەشاوەرز" لە ساڵی 1966 وەریگێڕایە سەر زمانی فارسی و لەژێر سەدێری "تاریخ ماد" دا لە تاران چاپی کرد،[1] کە لەو ساڵانەدا دەنگی زۆری دایەوە و ماوەیەک درەنگتر لە فارسییەوە وەرگەڕایە سەر زمانی کوردی. [2]

"ئیقرار عەلییێف" نووسەری ئازەربایجانی هاوکات لەگەڵ دیاکۆنۆف، لەهەمان بواری مێژووی ماد دا کاری دەکرد و خەریکی لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئەو گەلە لەمێژینەی ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بوو. عەلییێف هەر لەو ساڵانەدا کتێبێکی لەسەر مێژووی ماد نووسی ناوی "پاشایەتی ماد" ی لەسەردانا. کتێبی عەلیێف لە ساڵی 1956 واتە ساڵێک پێش کتێبەکەی دیاکۆنۆف نێردرایە چاپخانە، بەڵام لەبەر هۆکاری سیاسی، ساڵێک دوای ئەو لە 1958 دا چاپ کرا (ل.61). هەربۆیەش، لە ناوخۆی سۆڤیەت و دەرەوە، ڕوانگەی هاوبەشی ئەو دوو مێژوونووسە زیاتر بە ناوی دیاکۆنۆفەوە

1 ا. م دیاکونوف، "تاریخ ماد"، ترجمه کریم کشاورز، چاپ اول،تهران 1345 بنگاه ترجمه و نشر کتاب؛ چاپ دوم انتشارات پیام، تهران 2537(1357)

2 *اقرار علی یف، "پادشاهی ماد"، ترجمه کامبیز میربهاء، انتشارات ققنوس، تهران 2010، صص. 7 تا 16.*

ناسراوە و لە ئێران و ناوچەکەش، کە وەرگێراوی کتێبی عەلییێف بەدەست خەڵکەوە نەبووە، پێشڕەوی و ڕچەشکێنیی بواری مێژووی ماد بە بەژنی داکۆنۆف براوە و عەلییێف پەراوێز کراوە.

وا 43 ساڵ دوای چاپی وەرگێڕاوی فارسی مێژووی ماد ی دیاکۆنۆف، کتێبەکەی 'ئیقرار عەلییێف' یش بە هیممەتی وەرگێڕێکی زانا و شارەزا لە زمانی ڕووسییەوە کراوەتە فارسی و لە تاران بڵاو بۆتەوە. ناوی فارسی کتێبەکە **"پادشاهی ماد"** ە [3].

هێڵی فیکریی عەلییێف هاوچەشن یا لانیکەم هاوتەریبی بۆچوونی دیاکۆنۆفە و هەربۆیەش دەکرێت لە هەندێک خاڵدا لەگەڵ ئەو بە چاوێک سەیر بکرێت و لە زۆر بابەتەوە بە هاوشانی ئەو دابنرێت، بەتایبەت ڕوانگە و چوارچێوەی فیکری و کەرەسەی هەڵسەنگاندنەکانی جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ دیاکۆنۆف نییە و لایەنی بەهێز و لاوازی کارەکەی ئەو، لەمیشدا دەدۆزرێتەوە.

ئەو خاڵە هاوبەشانە، پێش هەمووشت، ڕوانگەی چینایەتی هەردوو مێژوونووس دەگرنە بەر و پاشان شێوازی دابەشکردنی میکانیکی مێژووی کۆمەڵگای ماد کە هەردوولا دەیخەنە چوارچێوەی فەرمیی مۆڵەت پێدراو لە سیستەمی سیاسیی سۆڤیەتی ستالینیدا - بەگوێرەی ئەو ڕوانگەیە، هەموو کومەڵگایەکی مرۆڤایەتی لە هەموو قوژبنێکی جیهان بە چەند قۆناغی دیاریکراودا تێپەڕی کردووە ولە کۆمۆنی سەرەتاییەوە گەیشتوونەتە کۆیلایەتی، ئینجا فیئۆدالی ودەسمایەداری. هەرکاتێکیش جیاوازیی زەق لەنێوان کۆمەڵگا ڕۆژهەلاتییەکاندا هەست کرابێت، کەڵک لە "کاتالیزۆر" ی تیۆری مارکسیستی "شێوەی بەرهەمهێنانی ئاسیایی" کەڵکی میکانیکی وەرگیراوە ولەو ڕێگەیەوە مێژووی ڕاستەقینەی گەل یا وڵات و خەڵکێک- کە زۆر واهەیە بە یەک لەو قۆناغانەدا تێپەڕ نەبووبێتن، پێی لەبارچووە. ئەوە شێوازی زاڵی هەموو توێژینەوەیەکی مێژوویی لە سۆڤیەتی سەردەمی ستالینە و هیچ لێکۆڵەرێک، بە عەلییێف و دیاکۆنۆفەوە، بۆیان نەبووە لە دەرەوەی ئەو قاڵبە بەرتەنگەدا بابەتێک بڵاو بکەنەوە و ئەگەر بۆ نموونە، لە مێژووی کۆمەڵگایەکی ڕۆژهەلاتیدا سیستەمی زاڵی ئابووری "کۆیلەداری" نەبووبێت، ئەوان بۆیان داتاشیوە، تەنیا بۆئەوەی فۆرمووڵە ئەزەلی و ئەبەدییەکانیان تێک نەچن و تەنانەت سوکە هەڵاوارد‌نێکیشیان تێدا نەبێت.

لەو سیستمە توێژینەوەیەدا، نە شوێنایەتی کۆمەڵگا و نە سەردەم گرنگایەتییان نییە، بڕیاری کۆتایی گرنگە- بڕیارێک کە پێش دەسپێکی کارەکە دەدرێت و دەچەسپێنرێت. کەم نەبوون ئەوانەی هەوڵی هاتنەدەر لەو جوغزەیان داوە و تڕۆکراون یا سەریان بە فەتەرات چووە. نە دیاکۆنۆف و نە عەلییێفیش لەو کەسانە نەبوون کە دژ بەو ئیرادەگەراییە نازانستییە بوەستن، هەربۆیەش سەرەڕای ئەرک و کارێکی زۆر و توێژینەوەیەکی پسپۆڕانە و هەندێک جار سەرسووڕهێنەرانەیان، ناتوانین ئاکامی کاریان بە دڵنیاییەوە وەربگرین و بە چاوی ڕەخنەگرانە سەیری نەکەین.

*****

هەرچۆنێک بێت، لێکۆڵینەوەی مێژووی ماد کارێکی نەفەس بڕە بە تایبەت کاتێ ئەو ڕاستییە دەگیرێتە بەرچاو کە دەگوترێت تا ئەمڕۆ هیچ بەڵگەیەکی نووسراو بە زمانی مادی دەست نەکەوتووە و زانیاریی سەبارەت بەو زمانە، ناڕاستەوخۆ لەڕێگەی سەرچاوە دەستی دووهەمەکانەوە گەیشتۆتە ئێمە.
هەربۆیەش کاتێ کە توێژێنەرانی کورد تیوری یەکبوونی زمانی کوردی و مادی دەهێننە گۆڕێ،

---

[3] من وەرگێراوە کوردییەکەم نەبینیوە بەڵام وابزانم ئەندامێکی بنەماڵەی مامۆستا قانیعی نەمر لەبەر دەقە فارسییەکە تەرجەمەی کردووە

کەسێکی وەک دوکتۆر دانیەل مەکەنزی لێیان وەرناگرێت و دژیان دەوەستێت تەنیا لەبەر ئەوەی بەڵگەیەکی سەلماو لە زمانی مادییان بەدەستەوە نییە کە پشتی پێ ببەستن.

لایەنگرانی "زمانی خۆر" لە تورکیای ئەتاتورکییش لە نەبوونی بەردنووس و دەقی نووسراوی مادی کەڵک وەردەگرن و ناڕاستەوخۆ لە ڕێگەی بۆچوونێکەوە کە دەڵێ زمانی بەشێک لە شەش هۆزی سەرەکیی ماد "پەیوەندیی" یا "التصاقی" بووە نەک "تەصریفی"، تورک بە دانیشتوانی کۆنی ناوچەکە لەقەڵەم دەدەن و نەک هەر مێژووی خۆیان بە مادەکانەوە دەبەستن بەڵکوو سەرجەمی مێژووی ماد دەکەنە مێژووی تورک- ڕوانگەیەک کە بەڵگەی زانستیی پشت ڕاستی ناکاتەوە و هیچکام لە دیاکۆنۆف و عەلیێفیش پەسندی ناکەن. عەلیێف لە گەلێك شوێنی کتێبەکەدا دژ بە بۆچوونی پان تورکیستەکان سەبارەت بە یەکبوونی زمانی تورکی و سومێری دەوەستێت (بۆ نموونە، لە فەسڵی 4، لاپەڕە 84 ی وەرگێڕاوی فارسی بەدواوە)، پان تورکیستەکان لەڕێگەی ئەو پەیوەندە وپەیوەندێکی هاوچەشن لەگەڵ زمانی عیلامیدا، بۆ بنەما مێژووییەکانی زمانی "التصاقی" لە ناوچەی ڕۆژئاوای فلاتی ئێران دەگەڕێن و لەوێوە زمانی تورکی بە هەندێک هۆزی مادەوە دەبەستنەوە بۆئەوەی لە ناوچەکەدا مێژوویەک بۆخۆیان بئافرێنن. عەلیێف لە کتێبەکەدا، بوونی هەندێک "عونسور" ی ئۆڕال و ئاڵتایی لە زمانی سومێری و عیلامی دا پشت ڕاست دەکاتەوە، بەڵام دەڵی ئەو نزیکییەی نێوان زمانی عیلامی و ئورال ئاڵتایی نابێ بەیەکبوونی ئەو دوانە بزانرێت(ل110).

کتێبی ئیقرار عەلیێف لە ڕوانگەی کوردەوە دوولایەنی سەرنج ڕاکێشی هەیە:

یەکەم، کۆمەڵە زانیارییەکی ووردی سەبارەت بە ژیانی ئابووری- کۆمەڵایەتی- فەرهەنگیی ماد تێدایە کە بۆ کوردی خۆ بە تۆرەمەی ماد زان، بەنرخە و دووهەم، ئەوەی کە نووسەر ئازەربایجانییە و تەنیا یەک لە سەرجەمی لێکۆڵینەوەکانی سەبارەت بە مێژووی ئازەربایجان،٩ بەرگ کتێبن. هەر بۆیەش بە شێوەیەکی ئاسایی باسەکانی ناو کتێبەکەی بەرەو ئازەربایجان کێشاوە (بۆ نموونە لە باسی ئەو یەکە سیاسی یا وڵاتانەی وا لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین لە ناوچەی ماددا پێک هاتن، جگە لە زاموآ، ناوی ١٠ ووڵات دەبات کە دەڵێ هەموویان کەوتوونەتە ئازەربایجانەوە) (ل. ٦٧). نووسەر، لە هەندێک بۆچوون و ئاکام گرتنی خۆیدا، بە شێوەیەکی زەق، مەسەلەی ئازەربایجان لە پەیوەندی مادەکاندا گەورە دەکاتەوە و ناوچەکانی دیکە پەراوێز دەکات یا بەگشتی لەبیریان دەباتەوە. بۆ نموونە بڕوانە ئەم بۆچوونە:

"[لە سەدەی چوارەمی پێش زایین بەدواوە]، مادی گەورە بۆ هەمیشە بایەخی قەومی و فەرهەنگیی خۆی لەدەست دا و لە ڕیزی یەکە سیاسییە سەربەخۆکان چووە دەرێ، بەڵام مادی بچووک – ئاترۆپاتەن یا ئازەربایجانی باشووری، لەگەڵ ئەو هەموو بەرز ونزمەی چارەنووسەکەی، وا موقەددەر کرابوو کە وەک یەکەیەکی دیاریکراوی فەرهەنگی، ئابووری، سیاسی و جوغرافیایی، درێژە بە ژیان بدات و لە سەرەتای لەدایک بوونی مەسیح دا ببێتە نیشتمانی میللەتی ئازەری ئێرانی زمان." (ل.٦٦)

ئەم چەشنە بۆچوونە وبەڵگە سازکردنە بۆ مێژووی ئازەربایجان وپەیوەندیدانی بە مادەکانەوە، لە گەلێک شوێنی دیکەی کتێبەکەدا دەبینرێت و لەهەندێک شوێن دەگاتە لووتکەیەکی بەئاشکرا زێدەڕۆیانە، بۆ نموونە لە لاپەڕە ١٣٩ دا لە*"پێک هاتنی ملیت ماد – ئاترۆپاتەن – ئازەری"* دەدوێت

که واتای دووری دەبێتە ئەوەی هیچ گەل یا قەومێکی دیکەی ناوچە، جگە لە ئازەرییەکان، لەو پێکهاتە سەیر وسەمەرەیەی ئەودا جێگەیان نەبووبێتەوە. لاپەڕەیەک پێشتریش کاتێ دەڵێ "زمانی مادی لە زمانی پارسی نزیک نەبووە" (ل. ١٣٨)، بە ئەسپایی بەرەو ئەو بۆچوونە دەڕوات کە ئێستا لە تورکیا باوە و دەگوترێت کە زمانی مادەکان ئیلتیساقی بووە و بەم پێیە لە بنەچەکی زمانە ئێرانییەکان سەری هەڵنەداوە، کە ئەوەش ڕێگاخۆشکەرییەکی ناڕاستەوخۆیە بۆ سەپاندنی ڕوانگەی نازانستییانەی "زمانی خۆر" ی ئەتاتورکی لەڕێگەی زمانی ئازەربایجانییەوە. دیارە زمانی ئێستای ئازەربایجان هیچ نییە جگە لە تورکی، بەڵام عەلییێف نیازی لەزمانی ئازەربایجان "تورکی" نییە بەڵکوو ئەو زمانەیە کە چوار سەدەیەک پێش ئێستا زمانی هەمەگیری ناوچەکە بوو و بە "ئازەری کۆن" دەناسرێت. ئەو زمانە، بنەمای هیندوئێرانی هەیە، لە کوردی گەلێک نزیکە و پەیوەندی بە زمانی تورکی و لقەکانیەوە نەداوە.[4]

نووسەر – کە هەوڵێکی زۆر بۆ چەسپاندنی پەیوەندی ماد و ئازەربایجان دەدات، لە مەسەلەی تورکیای کەماڵی و "زمانی خۆر" ی ئەواندا، هەڵوێستی دژبەرانە دەگرێت و ئەوەش بۆ زیهنی زانستیانەی خۆی هەروەها بۆ سۆڤیەتی ئەو سەردەمە دیاردەیەکی چاوەڕوان کراوە. عەلییێف وهیچ کەسێکی دیکە تەنانەت ئەگەر باوەڕیشیان بەو تیۆرە دەسکردەی تورکیای کەماڵی بووبێت، کە ئەو نییەتی، لەو سەردەمەدا نەیانتوانیوە پشتگیری لە بۆچوونێکی نازانستیانە و دەمارگیرانەی ئەوتۆ بکەن لەبەر ئەوەی سیاسەتی باوی سۆڤیەتی دەرفەتی دەربڕینی پێ نەدەدان. عەلییێف بۆ بەرپەرچدانەوەی "زمانی خۆر" ی کەماڵییەکان، بۆ نموونە، دەڵێت: *"بەتوندی دژکاری ئەوەم کە زمانی سومەری بە بەشێک لە تاقمی زمانە تورکییەکان بناسرێت.... هۆکارێک بە دەستەوە نییە کە سومەرییەکان بە تورک زمان بزانین... بەهیچ شێوەیەک ناتوانین دیعایەی ئەوە بکەین کە میراتگری زمانی سومەری "بێگومان" زمانی دایکی ئەتاتورکییەکانە.... هیچکام لەو قسە بۆش و بەتاڵانە* بنەمایەکی *زانستییان نییە وبۆ ئەوە نابن گوێیان بدرێتێ"* (لل. ٨٥ و ٨٦).

جگە لە مەسەلەی زمانی خۆر و تورکی و ئازەربایجانی، وەک لە سەرەوەتر گوترا، کێشەی سەرەکی کتێبەکە ڕوانگەی نووسەرە لەمەڕ قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگای ماد. عەلییێف نەیتوانیوە لە جوغزی شیکردنەوەی مۆڵەت پێدراوی سۆڤیەتی بچێتە دەرەوە و لە ئەنجامدا ئەوەی لە لاپەڕەکانی کتێبەکەیدا ڕەنگی داوەتەوە بریتییە لە سەپاندنی بەزۆرەملێی هەندێ بۆچوونی زاڵی کۆمەڵگای سۆڤیەتی وەک قۆناغە لەگۆڕین نەهاتووەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگا بە سەر هەموو کۆمەڵگایەکی مرۆڤایەتی و بەو شێوەیە، بەسەر کۆمەڵگای مادیش دا.

نووسەر سەبارەت بە دەوڵەتی "ماننا" کە کە لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆهەمی پێش زایین لە ناوچەکانی باشووری گۆلی ورمێ پێک هات[5] ، دەنووسێت *"ڕەوتی پێک هاتنی کۆمەڵگای چینایەتی ماننا لە ناوەڕاستەکان یا خود نیوەی دووهەمی هەزارەی دووهەمی پێش زایین دەستی پێکردبوو، ئەم ڕوانگەیە، پێشاندەری بوونی دەورەییەکی کەم وزۆر دوور ودرێژی ناتەبایە کۆمەڵایەتییەکانە."* (ل. ٢٩١) و سەبارەت بە بەشی ڕۆژئاوای ناوچەی مادیش، کە بەبۆچوونی ئەو "لەباری ئابوورییەوە لە بەشە ڕۆژهەڵاتییەکانی پێشکەوتووتر بوون"، دەنووسێت: *"ڕەوتی پێک هاتنی چینە کۆمەڵایەتییەکان لە*

---

[4] بڕوانە کتێبی ئەحمەدی کەسرەوی بەناوی "آذری یا زبان باستان آذربایجان" و کارەکانی عبدالعلی کارنگ و یحی ذکاء لەم بارەیەوە.

[5] دوای دەسکەوتە کەونارایيەکانی ئەم داوییانە، دەگوترێت پێتەختی ماننا‌کان لە شوێنی ئێستای گوندی قەڵایچی بووبێت لە نێوان بۆکان و ساینقەڵادا،

دەوروبەری کۆتاییەکانی هەزارەی دووهەم و سەرەتاکانی هەزارەی یەکەمی پێش زایینەوە دەستی پێکردبوو (ل. ٣٢٣) ... بەگوێرەی ئەو زانیارییانەی وا لە سەرچاوە ئاشورییەکان دەردەکەوێت، پێکهاتەی بەشی زۆری کۆمەڵگاکانی مادی ڕۆژئاوا لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پ. ز. دا، وێنەیەک لە کۆمەڵگا چینایەتییەکانی کۆیلەداریی سەرەتایی دەخەنە بەرچاو." (ل. ٣٢٤)

من هیچ دژایەتییەکم لەگەڵ بیرۆکەی چینایەتی بوونی کۆمەڵگاکانی ئەو سەردەمانە نییە، بەڵام سەپاندنی حوکم و قەراری لەگۆڕان نەهاتووی لەپێشەوە ئامادە کراو بەسەر کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی لە پانتایی جیهاندا بە ڕاست نازانم. کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان ڕەوتی پێشکەوت و پەرەسەندنی تایبەت بەخۆیان بووە کە زۆرجار لەگەڵ کلێشە ناسراوە ڕۆژئاواییەکانی یۆنان و ڕۆم دا یەکی نەگرتۆتەوە بەڵام زاڵ بوونی سیاسەت بەسەر توێژینەوە زانستییەکاندا[6] کارێکی وای کردووە کە کەسانی وەک عەلییێف نەتوانن لە چوارچێوەی بۆچوونە فەرمییەکانی سۆڤیەت و ئەوەی وا بە "وتووێژەکانی ساڵی ١٩٣١ ی لێنینگڕاد" ناسراوە و نوێنەری ناوداریان لەپەیوەندی مێژووی ماددا، ئاکادیمیسیەن "سترووە"یە،[7] دەربچن.[8] ــ کەسێک کە دیاکۆنۆفیش لە "مێژووی ماد"ی خۆیدا، بۆ نموونە لە لاپەڕە ٤٨ و ٧٨ (ی وەرگێراوی فارسیدا) پشت بە بۆچوونەکانی دەبەستێت[9]

دوکتۆر محەممەدعەلی خونجی لە نامیلکەیەک بەناوی "توێژینەوە لە مێژووی ماد" [10] لەپەیوەندی هەر ئەم خاڵە تایبەتەدا، ڕەخنە لە بۆچوونەکانی دیاکۆنۆف دەگرێت و دەڵێ: "دیاکۆنۆف چۆن و بە چ پێوانەیەک لە لاپەڕە ١٧٨ ی مێژووی ماد [وەرگێراوی فارسی] دا گوتوویەتی کۆمەڵگای ناوبراو (واتە، ماد) لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پ. زایینەوە پێی ناوەتە قۆناغێکی نوێ و سەردەمی دەرکەوتنی چینەکان و کۆمەڵگای کۆیلەداری لەوێوە دەستی پێکردوە؟" (ل. ٣٥). بەشی زۆری ڕەخنەکانی خونجی لە کتێبی دیاکۆنۆف، کارەکەی عەلییێفیش دەگرێتەوە کە دیاردەکان بە هەمان گەز و ڕبەی ئەو دەپێوێت.

واهەیە بەگوێرەی ئەو قسانەی من، بۆ هەندێک کەس وا بنوێنێت کە کتێبی عەلییێف کارێکی کلێشەیی و تاڕادەیەک ڕەگەزپەرستانەیە. ئەوە بە هیچ شێوەیەک وانییە! نە بۆچوونی ئەوتۆ ڕاستە و نە ئەودوو دیاردەیە تایبەتمەندیی سەرەکی کتێبێکەن. کتێبی عەلییێف بەوپەڕی پسپۆڕایەتی و زانایەتی و وردبینییەوە نووسراوە و مووقەڵێشیەکی لە دیاردە نادیار و جێگەی گومانەکان کردووە کە خوێنەر تا نەیخوێنێتەوە پێیان نازانێت وئەگەر خوێندیەوە سەری لەو هەموو مامۆستایی و زانستە سووڕ دەمێنێت.

---

[6] لێکۆڵینەوەکانی عەلییێف و دیاکونۆف ــ وەک کارەکانی "سترۆوە" لە سەردەمی دەسەڵاتی ستالین دا بەڕێوە چوون. ئەم کتێبەی عەلییێف لە ساڵی ١٩٥٦ دا دراوەتە چاپخانە و لە ١٩٥٨ دا چاپ بووە، کارەکەی دیاکۆنۆفیش لە ١٩٥٧ دا لە چاپ هاتۆتە دەرێ. دەزانین کە ستالین لە مانگی ٣ ی ٩٥٣١ دا مردووە و سیبەری سیاسەتەکانی لەو ساڵانەی جێگەی باسی ئێمەدا هەر بە ژوور سەری کۆمەڵگای سۆڤیەتەوە مابوو تا کاتێ کە خرۆشۆف دەرەتانی ڕەخنەگرتن لە کارەکانی ستالینی پێک نەهێنابوو، کەس نەیدەوێرا بچێتە شەڕەجەنگی دۆگمە دامەزراوەکانی سەردەمی ئەو.

[7] V. V. Struve

[8] دەست تێوەردانی سیاسەت لە زانست و بەتایبەت زانستە کۆمەلایەتیەکان لە ولاتە ڕۆژئاواییەکان هیچ کەمتر نییە لەوەی وا لە سۆڤیەت دەکرا. ئەوەی وەک وانەی مێژووی شەڕی دووهەمی جیهانی، دەوری سۆڤیەت لەشەڕەکەدا، و کەسایەتی ستالین بۆنموونە لە قوتابخانەکانی بریتانیا دا بە قوتابییان دەگوترێتەوە، پڕە لە هەڵە و هیچ نییە جگە لە خۆڵ کردنەچاوی قوتابییەکان.

[9] ا. م. دیاکونوف، "تاریخ ماد"، ترجمە فارسی کریم کشاورز، چاپ دوم، انتشارات پیام ، تهران ٢٥٣٧ شاهنشاهی(١٣٥٧ خورشیدی){١٩٧٨ میلادی، صص ٤٨ و ٧٨

[10] دکتر محمدعلی خنجی، "بررسی تاریخ ماد و منشأ نظریه دیاکونوف"،انتشارات حکمت، شماره ثبت ٨١١/ ٥,٨,١٣٣٥ شوێن و ڕێکەوت ڕانەگەیێنراوە.

ڕاستییەکەی ئەوەیە، وەک چۆن مێژوونووسانی کورد مادەکان بە باوباپیر وتەنانەت بە "مڵک ومالٚ" خۆیان دەزانن ولە کەم سەرچاوەی کوردیدا بینراوە باس لە پەیوەندی گەلانی دیکەی ناوچەکە لەگەڵ ماد بکرێت، عەلیێفیش زیاتر لە گەلانی دیکە، گەلی ئازەربایجانی لەبەرچاو بووە و ئەوانی زەق کردۆتەوە، دەنا نە مافی گەلێکی پێشێل کردووە و نە کوردی بەتەواوەتی وەلا ناوە. عەلیێف گەلێک زیاتر لە دیاکۆنۆف باسی کوردستان و ناوچە کوردییەکانی وەک سەقز و کرماشانی کردووە.

بابەتی جێگەی سەرنج لە کتێبی عەلیێفدا زۆرن. نووسەر سەرنجی تایبەتی داوەتە شارسانیەتیماننا – کە ئێستا دەگوترێت پێتەختەکەی – واتە شاری "نسە" یا "نسا" لە شوێنی ئەمڕۆی گوندی قەڵایچی نزیک بۆکان و ساینقەڵا هەڵکەوتبێت. لە فەسڵی تایبەت بە ماننناکاندا، عەلیێف هەندێک زانیاری نەبیستراو سەبارەت بە ماننا و مادمان دەداتێ. بۆ نموونە، دەڵێ ڕەوە ئەسپی دەشتی نسا ژمارەیان دەگەیشتە ١٦٠ هەزار سەر (ل. ٦٥)[11]. لە باسی سەرچاوە ژێرخاکییەکانیشدا دەنووسێت، گرنگترین سامانی وولاتی ماد، نەوت بووە (ل. ٦٥) و وشەی نەوت یا نەفتیش لە "نەپتو" ی ئاکەدی وەرگیراوە (پەراوێزی ژمارە ٩، ل. ٦٩) و گوایە لە ناوچەی ماد "نەفتا"یان پێ گوتووە و بەگشتی لە سەردەمی کۆندا مادەیەک هەبووە کە پێی گوتراوە "ڕۆنی مادی"، کە نەوت لەو مادەیە گیراوە (ل. ٦٦).

بەشی "زمان"، فەسڵی ٤، واهەیە شیرینترین بەشی کتێبەکە بێت. لەوێدا تیۆری "زمانی خۆر" ی کەمالّییەکان دراوەتە دواوە و بۆچوونی نووسەرێکی تورک، کە تورکان بە دانەر و بڵاوکەرەوەی فەرهەنگ لەجیهان دادەنێن بە "کۆنەپەرستانە و بێ واتا و بێ بنەمای زانستی" دانراوە (ل. ٨٤) بەڵام لێکۆڵینەوەکانی نووسەر لەمەڕ بنەمای زمانە سومرییەکان و پەیوەندیان لەگەڵ زمانی گوتی، ئوتی، هوریایی، ئورارتویی و گورجی وئەرمەنی لەوپەڕی لێزانیدان و هەندێک جار وردەکارییەکانی نووسەر لەو بوارانەدا دەگاتە ڕادەیەکی گەلێک پسپۆڕانە و داهێنەرانە. لەم فەسڵەدا "هورياییەکان" بە "دانیشتوانی ناوچەی وان و کوردستانی چیای و زاگرۆس" و "گوتی" یەکان بە خەڵکی چیاکانی کوردستان و ئازەربایجانی باشوور دادەنرێن(ل. ٩٠)، واتە عەلیێف مەسەلەی کوردستان ناخاتە پشت گوێ- کارێک کە زوربەی مێژوونووسانی تورک بە دەستەقەسد دەیکەن..

لەم فەسڵەدا هەواڵێکی گرنگ ڕادەگەیێنرێت، کە پێشتر لە کەم سەرچاوەدا ئاماژەی پێکراوە و واهەیە بەشی زۆری کۆمەلانی گەلی کوردیش لێی بێ ئاگان. ئەوەی تائێستا گوترابێت و نووسرابێت ئەوە بووە کە هیچ ئاسەوارێک لە زمانی مادی نەگەیشتۆتە سەردەمی ئێمە و هیچ بەردنووسێکی مادی نەدۆزراوەتەوە کە بەگوێرەی ئەو بڕیار لەسەر چۆنایەتی زمانی مادی بدرێت. ئێستا با پێکەوە بە دوولاپەڕە لە فەسڵی چوارەمی کتێبەکەی عەلیێفدا بچینەوە:

"لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم دا زمانی بەشی دووهەمی بەردنووسی بێستوون بە" مادی" دەزانرا (ژ. سنت مارتین و ا. یورنۆف)، بەڵام ماوەیەک دواتر بە لوتف و هەوڵی وێسترگارد، ڕاولینسن، دی سولسی، نوریس و ئەوانیتر، تاڕادەیەک ڕەمزەکانی بەردنووسەکە کرانەوە و ئیتر پەیوەندانی بە "زمانی مادی"، وەستێنرا ..... زمانی بەشی دووهەمی بەردنووسەکە، سەرەڕای ناحەزی نواندن [ی هەندێک لایەن]، لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەهەمیشدا ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژ زیاتر بە "مادی" یا "پڕۆتۆ مادی" دەزانرا.... بەڵام ناوی "مادی" لەسەر بەردنووسی بیستوون دانان زۆر بەردەوام نەمایەوە....و لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا زیاتر و زیاتر بە "تاقمی

---

[11] هەر ئێستاش دەشتی ناوچەی نێوان بۆکان و مەهاباد و میاندواو و مەراغە و ساینقەڵا شوێنێکی گرنگی ڕاگرتن و پەروەردەکردنی ئەسپە.

زمانە قەوقازییەکان" یان بەستەوە....ن. مارر، لە دوایین شوێنەوارەکانی خۆیدا، پێی لەسەر "مادی" بوونی بەردنووسەکە داگرت...." (لل. ١١٨ و ١١٩).

وەک دەبینرێت سەبارەت بەخوێندنەوەکانی بەردنووسی بێستوون شک وگومانی بەهێز هەیە و تەنانەت بەشی دووهەمی نووسراوەکانی بۆ ماوەی سەدەیەک بە شوێنەواری "مادی" زانراوە، بەڵام بەداخەوە ئەو سەرچاوە گرنگەی کە دەکرا بنەمایەک بۆ ناسینی زمانی مادی بێت، ئێستا بەهۆی نەزانی یا قەسدی تایبەت یا شوێندانانی سیاسەت لەسەر توێژینەوەی زانستی، کوێر بۆتەوە وناسنامەی مادی بوونی سڕراوەتەوە؛ لەئەنجامدا دەگوترێت هیچ نووسراوەیەکی سەردەمی ماد نەگەیشتۆتە سەردەمی ئێمە- بۆچوونێک کە لەگەڵ "مەنتیق" ی سالمدا یەک ناگرێتەوە.

ئاشوورییەکانی باشووری خاکی ماد لە چەند سەدە پێشترەوە کتێبخانەیان هەبووە، پارسییەکانی باکووری ماد لە جەرگەی خاکی ماد واتە لە کرماشان و پەنای هەمەدان دا بەردنووسی بێستوونیان هەبووە، بەڵام لە نێوان ئەو دوانە و تەنانەت لە ناوچەیەکدا کە سەکایی و عیلامی و ئەنزابی و شووشی و ئەوانیت، شوێنەواری نووسراویان لێ بەجێ ماوە، چۆنە تەنیا مادەکانن کە لە ماوەی ١٥٠ ساڵ حوکمڕانیدا تاقە دێڕێکی نووسراویان لە لاپاڵی چیایەک هەڵنەکەندوە؟ ئەو نەریتی بەردنووسینەی وا لە ناو هەموو گەلانی نێوان دووچۆماندا باو بوە، چۆن لە ئاشورەوە بازی داوە وتەنانەت دوای ١٥٠ ساڵ حوکومەتی مادەکان پەڕیوەتەوە ناو ووڵاتی پارس و هەخامەنیشی، بەڵام مادەکان چاویان لێ قووچاندوە؟ گەلۆ هەر ئەو نەبوونی سەرچاوەیە نەبۆتە هۆکار بۆ ڕەگەزپەرستە تورکەکان کە زمانی تورکی بە زمانی "جندۆکەیی" و نەزانراو و نەبینراوی مادەوە بچەسپێنن؟

خاڵێکی دیکەی جێگەباسی کتێبی عەلییێف ئەوەیە گەلۆ مادەکان بنەچەکی ئارییایی بوە یا حکوومەتی ماد لە خەڵکانی خۆجێ یی دانیشتووی ناوچەکە پێک هاتوە کە بەر لە هاتنی ئارییەکان لەوێ دەژیان، یا خود "ماد" تێکەڵاوێکە لە عونسوری خۆجێ یی و کۆچبەرانی تازەهاتووی ئاریایی؟

لەم بوارەدا عەلییێف هێرش دەکاتە سەر "توێژێنەرانی بورژوایی" ڕۆژئاوا وەک "پراشک"، کە ویستوویانە بنەمای ئاری بۆ مادەکان دابتاشن و ڕەچەڵەکی خەڵکانی خۆجێ یی مادەکان بخەنە پشت گوێ، واتە لەو خۆجێ ییانەی کە پێیان دەڵێ "ئەقوام کاسی"، جیایان بکەنەوە و بە وتەی ئەو: *"مێژووی ئەو قەومە وەحشییە ئێرانی زمانانەی وا لە دەوروبەری سەدەی نۆهەم و هەشتەمی پێش زایینداهێرشیان کردە سەر ماد [ئارییاییەکان]، بکەنە جێگری مێژووی ماد"* (ل. ١٢٢) بەم شێوەیەش ئاکام لە قسەکانی خۆی وەردەگرێت: *"بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین کە هیچ چەشنە زانیاری یا بەڵگەیەکمان بەدەستەوە نییە کە دەربیخات قەومەکانی ماد خۆجێ یی نەبوون.... بێگومان لە مێژووی ماددا دەبێ دوو عونسوری قەومی لەیەکتر جیابکەینەوە: یەکەم، عونسوری قەومی خۆجێ یی واتە مادەکان خۆیان (کە بە ناوی ماتای، مادای، یا ئامادایەوە دەناسرێن) لەگەڵ تاقمە قەومییە خزمەکانیان؛ دووهەمیش، قەومە کۆچبەرە ئێرانی زمانەکان"* (هەمان لاپەڕە). نووسەر دەڵێ تەنانەت وشەی "ماد" یش پەیوەند بە زمانەئێرانییەکانەوە پەیدا ناکات و بەڕواڵەت ناوێکی خۆجێ ییە؛ بۆ نموونە، *"لە دەقە عیلامییەکاندا لەفزی "مەکتە" بینراوە"* (ل.١٢٣) و *"ناوی چوار قەوم لە شەش قەومی ماد کە هێرۆدۆت نەقڵی بکردوون، ڕیشەیەکی جێگەی پەسندی ئێرانییان نییە"* (ل. ١٢٩). بەکورتی، لە ڕوانگەی عەلییێفەوە، دەوڵەتی ماد لە بنەمایەکی سەرەکی کە بریتی بووە لە قەومە غەیرە ئارییەکانی نیشتەجێی ناوچەکە و هەندێک کۆچەری هێرشکاری ئاری پێک هاتووە. تەواو.

ئەم هەڵوێستەی نووسەر، لاپەڕەیەک دواتر لە باسی "موغ"ەکاندا شێوازێکی هەندێک گوماناوی بەخۆیەوە دەگرێت. لە مەسەلەی بنەمای "موغان" دا دەڵێ "قەوم" بوون نەک "صنف" و گرووپی پەیوەندیدار بە ئیشەکەیانەوە. ئینجا دەنووسێت: *"هەندێک کەس بنەمای "ئێرانی" یان بۆ دەدۆزنەوە و هەندێکی دیکە بە "تورانی" [تورک] یان دادەنێن..... من نامەوێت پەسندی "تورانی" بوونەکەیان بکەم بەڵام تەبلیغ کردنیان بۆ ئایینێک کە ئێرانی بووە ناتوانێ هۆکار بێت بۆ ئێرانی بوونی خۆشیان"* (ل. ١٣٠).

ئێستا پرسیاری من وەک خوێنەری کتێبەکە ئەوەیە: گەلۆ ئەو بۆچوونە پەسندی ناڕاستەوخۆی بە توورانی دانانی موغان لە لایەن عەلییەفەوە نییە؟ گەلۆ نووسەر لە درێژەی باسی موغەکان و سەرجەمی کتێبەکەدا بەرەو کام ئەنجام وەرگرتن دەڕوات؟ کاتێ مادەکان بنەمای خۆجێ بیان بووە نەک ئاریایی، چوار قەوم لەشەش قەومی مادیش غەیرە ئاریایی بوون، ناوەکەشیان ئێرانی نەبووە، زمانی زوربەیان "تەسریفی" نەبووە (کە زمانی ئارییەکان بە تەسریفی دەزانرێت) و بەپێچەوانە، وەک زمانی عیلامی "التصاقی" بووە (کە زمانی تورک و توورانییەکانیش وەهایە)، کەوابوو چی دەمێنێتەوە جگە لەوەی کە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ڕاییگەیێنێت "مادەکان توورانی بوون"؟ من نامەوێت قسە بنێمە زاری نووسەر، بەڵام شێوازی سوغرا و کوبرا دانان و ئاکام وەرگرتنەکانی نووسەر بە شێوەیەکن کە زیهنی خوێنەری شارەزای تیۆری "زمانی خۆر" بەرو گومانێکی ئەوتۆ دەبەن و ئەم پرسیارانەی لەبەردەم قوت دەکەنەوە کە گەلۆ ئەوە هەمان هەڵوێستی خاوەن بیرانی زمانی خۆری ئەتاتورکی نییە؟ نووسەر چەندلاپەڕە دواتر، بە ڕوونییەکی زیاترەوە لە مەسەلەکە دەدوێت کاتێ کە نزیکایەتی زمانی عیلامی لەگەڵ زمانە ئوراڵ و ئاڵتاییەکان دەخاتە پێش چاو و دەڵێ *"ئەگەر ئەو بۆچوونە وەربگرین کە زمانە مادییەکان لە زمانی عیلامی نزیکن، دەبێ ئەوەش قەبوڵ بکەین کە زمانی عیلامی لەچەند لایەنی ڕێزمانی و ووشەییەوە وێچووی زمانە ئوراڵ و ئاڵتاییەکانە"* (ل. ١٤٠). دیارە ئەنجامێکی ئەو بۆچوونە ئەوە دەبێت کە زمانە ئوڕال و ئاڵتاییاییەکان هاو ڕیشەی زمانی تورکین وبەم پێیە و بەکورتی، مادی لە زمانی عیلامی نزیکە، ئەویش وێچووی زمانە ئوراڵ وئاڵتاییەکانە، ئەوانیش هاوڕەگەز و هاوڕیشەی زمانی تورکین، ئیتر ئەنجام ئاشکرایە دەبێ ببێتە هاوڕیشەیی زمانی تورکی و مادی. ئاو بێنە ودەست بشۆ!

بەڵام لە کۆتایی فەسڵی ٤ دا، خوێنەر تووشی گێژوگومی دێت کاتێ کە دەبینێت نووسەر مەسەلەی نەتەوایەتی ماد-ئاترۆپاتەن دادەمەزرێنێت و دەڵێ: *"مادەکان لەگەڵ قەومەکانی دیکەدا، دانیشتووی ئاترۆپاتەن واتە ئازەربایجان بوون"* و لەدرێژەیدا دەنووسێت:*" ئێمە زانیارییەکی تەواومان لە چونیەتی زمانی ئاترۆپاتەنی بەدەستەوە نییە، بەلام وای دادەنێین کە بنەماکانی لە زمانی ئێستای ئازەربایجاندا پارێزراوە، لەعەینی کاتدا هیچ بەڵگەیەکمان بەدەستەوە نییە بۆئەوەی زمانی ئازەربایجانی کۆن بە زمانی تورکی بزانین"* (لل. ١٤١ و ١٤٢). ئەگەر زمانی ئاترۆپاتەنی جێگەی باسی نووسەر، تورکی نەبێت و هەمان "ئازەری کۆن" وەک لقێکی زمانە ئێرانییەکان بێت، ئەوا ناتەباییەکی جیددی لەنێوان ئەم بۆچوونە و بۆچوونی دوولاپەڕە پێشتری کتێبەکەدا سەرهەڵدەدات (کە من لە پەرەگرافی سەرەوەتردا دەستنیشانم کردوە). زمانی "ئازەری باستان" یەک لە زمانە ئێرانییەکانە و هاوڕیشەی زمانی کوردی و فارسییە، کەوابوو هیچ پەیوەندێکی بە زمانی عیلامی و ئۆڕال و ئاڵتاییەوە نییە و ئەگەر ئەوە ڕاست بێت، ئەوا نووسەر بە شێوەیەکی دوور لەباوەڕ، بەرپەرچی بۆچوونەکانی خۆی لە

دوولاپەڕە پێشتری کتێبەکەدا داوەتەوە، کە ئاکامی بە خزم و نزیک و هاوڕیشەیی زمانی مادی و تورکی لێ وەردەگیرا.

توبڵێی یەکەمیان هەڵوێستی خۆی نەبێت ودووهەمیان لەژێر کارتێکەریی یا گوشاری ڕاستەوخۆی سیاسەتی سۆڤیەتدا نەنووسرابێت، کە دەرەتانی بە بڵاوکردنەوەی تیۆرییە کەماڵیستییەکانی نەدەدا؟ توبڵێی هۆکاری دووساڵ مانەوەی کتێبەکە لە چاپخانە و بڵاو نەبوونەوەی (کە لە سەرەتای وتارەکەدا دەست نیشانم کرد)، هەر ئەو ڕوانگەیە نەبووبێت؟ بڵێی ئەم بەشەی دوایی لەژێر هەمان گوشار و بۆ وەرگرتنی ئیجازەی چاپ لە کتێبەکە زیاد نەکرابێت؟ ئەوانە بیرێکن کە لە بەراوردکردنی هەڵوێستە ناتەباکانی نووسەر سەرهەڵدەدەن و سەرەڕای پلەی زانستی عەلییێف و ڕادەی بەرزی توێژینەوەکانی، گەرای گومانێک لەمەڕ زانستیانە بوون و سەداقەتی عیلمیی نووسەر لەمێشکدا دەچێنن.

*****

سەرەڕای ئەو چەشنە گومانە، کە هەڵوێست و ئاکام وەرگرتنەکانی نووسەر دەگرێتەوە، کتێبی "پادشاهی ماد" پڕە لە هەواڵ و زانیاریی نەبینراو و نەبیسراو، کە دەتوانن یاریدەدەری خوێنەر بن لە بواری زانستی مادناسیدا. لێرە بەدواوە هەڵبژاردەیەک لە نووسینەکانی عەلییێف دەهێنمەوە کە بەشێوەیەک سەرنجیان ڕاکێشاوم و واهەیە خوێنەری وتارەکەش بۆی گرنگ بن. بەڵام پێشتر دەبێ ئاماژەیەک بە تەرجەمەی فارسی کتێبەکە بکەم.

من شانازی ئەوەم هەیە وەرگێری بەڕێزی کتێبەکە بناسم و ئاگاداری پلەی زانست و تێگەیشتنی بم. ئەوەی ئەو لەگەڵ تەرجەمەی کتێبی ئیقرار عەلییێفی کردوە، نەک کەمتر نییە بەڵکوو سەروگەردنێک باڵاترە لە کاری کەریم کەشاوەرز بۆ تەرجەمەی کتێبی دیاکۆنۆف. کارەکە بە دیققەتی زانستی و لەوپەڕی ئەمانەتداریدا تەرجەمە کراوە، زمانی تەرجەمە ڕێک و ڕەوان و بێ گرێ وگۆڵە. سەرەڕای ئەستەم بوونی دەقەکە، هیچ هەڵە و پەڵەیەک بە سەر دەقی فارسییەوە نییە و تەنانەت تا لاپەڕەی کۆتاییش تاقە یەک هەڵەی چاپی تێدا نابینرێت- کە ئەوە هیممەتی بنکەی چاپەمنییەکەیەتی. وەرگێر لە بەری باوکەوە ئازەربایجانییە بەڵام هیچ هەڵوێستێکی ڕەگەزپەرستانەی نییە و هاندەری ئەرک وزەحمەتەکانی لەپێناو وەرگێرانی ئەو دەقە ئەستەمەدا تەنیا خزمەتی زانست بووە و بەس.

گەلێک هیوادارم وەرگێری بەڕێز بتوانێت لەداهاتوودا ئاوڕێک لە کارەکانی "ئەکادیمیسیەن سترۆوە"ش سەبارەت بە مێژووی ماد بداتەوە و بواری خزمەتەکانی خۆی بە مێژووی ناوجەکە، فراوان بکاتەوە.

هەروەها وهیوادارم کەسایەتییەکی شارەزا و ووردبینی کورد سەرجەمی کتێبەکە وەربگێڕێتە سەر زمانی کوردی وئەگەر ڕوونکردنەوەیەکی لەسەر بۆچوونەکانی نووسەر هەبوو بیخاتە پەراوێزی لاپەڕەکانەوە.

*****

ئەوەش هەڵبژاردەیەکی پچڕپچڕ و بێ پەیوەند لەگەڵ یەکتر لە خاڵە سەرەکییەکانی کتێبەکە. ئەم هەڵبژاردەیە گەلێک ناتەواوە و من خوێندنەوەی ڕاستەوخۆی کتێبەکە بۆ هەموو ئەویندارانی مێژووی کۆنی وڵاتەکەمان بە پێویست دەزانم:

- ڕەوتی پێک هاتنی زمان بێگومان ئاڵۆز، درێژخایەن و بەپێچ وپەنا بووە. نابێت بینای زمان بە بەرهەمی سەردەمێک یا دەورەیەکی تایبەت بزانرێت. زمان بەرهەمی سەردەمی دووررودرێژە (ل. ١١٦).

- ناوی گۆلی ورمێ لە ڕۆژگارانی کۆندا "ماتینا" یا "مانتینا" بووە. ئەم ناوە واهەیە لەپەیوەندی ناوی هورییایی "میتانی" دا بێت.... لەم پەیوەندییەدا نابێ حونجەی دیکەی ووشەکە واتە "مانتی" لەبیر بکەین ... واهەیە لە ڕێگەی ئەو شێوە ووشەیەوە پردێک بەرەو ئەو وولاتە لێبدەین کە لە دەوروبەری گۆلی ورمێ بوو، ئەویش وولاتی ماناکانە (ل. ٩٩).

- شارسانیەتی گوتی کەم خایەن بوو، بەڵام شارسانیەتی لولوبی بۆماوەی ١٥ سەدە بەردەوام مایەوە (ل. ١١٥).

- ڕەوتی لەبەر یەک چونی ماد [لەسەدەی شەشەمی پ. ز. دا] دەستی پێکردبوو.... بارودۆخێکی لەبار بۆ لێدانی مادەکان [لەلایەن ئاشورەوە] پێک هاتبوو.... لەم پەیوەندییەدا، مەیلی مادەکان بە ژیان لە ژێر سێبەری بێگانەشدا خاوەنی گرنگایەتی زۆرە (ل. ٢٩٧).

- ئاشورییەکان لەم سەردەمەشدا، دوای تێپەڕبوونی ساڵانێکی زۆر، بە هەمان دروشمی "ماد دژی ماد" ەوە حکوومەتیان دەکرد [واتە لەگیانی یەکتر بەردانی دوژمن] (ل. ٢٩٠).

- ئورارتو چەند جار لەشکری کێشایە سەر ماناکان (. ٢٩٤).

- لەبەریەکچوونی یەکیەتی وڵاتانیماننا، کە ٢٥ ساڵ پێشتر وەدی هاتبوو، لە دەیەی بیستەمی سەدەی ٨ ی پێش زاییندا دەستی پێکرد (ل. ٣٠٠).

- لەشکر کێشانی ناوداری سارگۆنی دووهەم دژ بە ماد وئورارتو (لەشکر کێشانی هەشتەم) لە ساڵی ٧١٤ پ.ز بەڕێوەچوو.(ل. ٣٠٤).

- - گ. ئا. ملیکشویلی یەکەمین و کامڵ ترین مێژووی دەوڵەتی منانای خستوتە ئەدەبیاتی سۆڤیەتییەوە (پەراوێزی ٨٠، ل. ٣١٠).

- نابێ پێمان وابێت کە هووەخشەترەی یەکەم، دامەزرێنەر و "یەکەم پادشای مادی" بووە. ئەویش وەک "دیۆک" (دیاکۆ) نابێ بە بنیاتنەری دەوڵەتی ماد بزانرێت لەبەر ئەوەی لەو سەردەمەدا هیچ دەوڵەتێکی تاک لە خاکی ماد دا نەبوو (ل. ٣٢٢).

- شتومەکی زێڕین، زێوین و لە ئێسقان دروست کراوی سەقز لە کوردستانی ئێران (لە چوارچێوەی منانای کۆندا)، بە ئەگەری زۆرەوەهی چارەکی دووهەمی سەدەی حەوتەمی پێش زایینە (ل. ٣٢٦).

- شاری ئیزیرتو (زیرتا) لە ماوەی چەند سەدەدا پێتەختی دەوڵەتی ماننا بووە (ل. ٣٢٦).

- لەو بابەتانەی وا سەبارەت بە کۆمەڵگاکانی مادی ڕۆژئاوا گوترا، پێش هەمووشت ئەوە دەردەکەوێت کە ئەرک و کاری کۆیلایەتی لەو ناوچانەدا برەوێکی زۆری هەبووە (ل. ٣٣٠).

- سەکاکان دوای زاڵ بوون بەسەر مادەکاندا، ماوەی ٢٨ ساڵ حکوومەتیان بەسەردا کردن (پەراوێزی ٧، ل. ٣٤٩).

- سەدەی حەوتەمی پێش زایین یەک لە سەرنجڕاکێشترین سەدەمەکانی مێژووی ئاسیای بەرایی کۆنە.... ئەوە سەدەی ڕووداوە مەزنەکانە...هۆکاری سەرهەڵدانی ئەو گۆڕانکارییانە لە بارودۆخی سیاسی ڕۆژهەڵاتی کۆن، پەرەسەندنی وولاتانێکی بچووک بوو کە شەڕێکی چارەنووس سازیان دژ بە ئیمپراتوریەتی جیهانیی ئاشور دەست پێکردبوو (ل. ٣٥٩).

- دەوڵەتی ماد لە دەیەی حەفتای سەدەی حەوتەمی پێش زایین و لەئەنجامی بزووتنەوەی بەکۆمەڵی گەل دژ بە ئاشور، بنیات نرا (ل. ٣٧٣).

- بەڕواڵەت، بەهێزبوونی زۆری هێزی پادشایی ماد و خواستی بۆ دەسەڵات سەندن لە لای ڕۆژئاواوە ، ماننایيەکانی هاوپەیمانی پێشووی خۆیانی کردە دوژمنیان. ماننا‌کان تا لێکەوتنی ئاشور، لای کەم تا شکانی ساڵی ٦١٥ ی سوپاکەیان [لەلایەن مادەوە. ئەنوەر]، بە لایەنگری لە ئاشورییەکان شەڕ [ی ماد] یان دەکرد (ل. ٣٧٥).

- یەکەمین سوپای ڕێک وپێکی مێژووی ماد لە سەردەمی هووەخشەترەدا بنیات نرا (ل. ٣٨٧).

- مادەکان بە بێ یارمەتی بابێل، ئاشوریان داگیر کرد (ژوئیە – ئووتی ٦١٤ پ. ز.) (ل. ٣٨٩).

- سێ یا چوار دەیە لە کۆتاییەکانی سەدەی حەوتەم و سەرەتای سەدەی شەشەمی پ. ز. خاڵێکی وەرچەرخانی گرنگە لە مێژووی ماددا. ... لە سەرەتای ئەو سەردەمەدا ماد هیچ تایبەتمەندییەکی بەرچاوی نەبوو و ولاتێکی بچووک بوو (بە ڕواڵەت لەنێوان هەمەدان و کرماشان و چۆمی سیروان)، بەڵام دوای تێپەڕکردنی ئەو دەورەیە... توانی لەماوەیەکی کەم دا خۆی دەربخات و ببێتە هۆکارێکی گرنگ لە پەیوەندە ناو دەوڵەتییەکانی ئەو سەردەمانەدا (ل. ٣٩٦).

- لە ساڵی ٥٥٠ پ. ز. و لەشوێنێکی نزیک پاسارگاد [لەباشووری ئێران. ئەنوەر]، شەڕێکی بێ فەڕ ڕووی دا... دەوڵەتی ماد بە سەرکردەیی ئیشتوویگۆ تێک شکا و حکوومەتەکەیان بە دەست کورش، شایەکی تیرەی هەخامەنشیان لەناو برا (ل. ٤١٥).

ئەم وتارە لە ساڵی ٢٠١٢ دا لە سەر دوو ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات بۆکان و هەڵوێست بڵاو بووەوە و بە هۆی پێوەندی ڕاستەوخۆی باسەکە بەم زنجیرە وتارەوە لێرەشدا دەهیهێنم. بەشی دواتری ئەم وتارانەم تەرخان کردووە بۆ باسی کتێبێکی تازەتری وەرگێری ئەم کتێبە. بڕوانە بەشی ..٣٧٤

-